

ԶՈՐԻ ՆԱՀԱՊԵՏ

ԳՈԶԱ

ԱԼԷՔՍԱՆԴՐԷ ՂԱԶԵԷԳԻ

ԹԱՐԳՄ. Մ. ՆԱԽԱՍԱՐԴԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն ¹⁾)

XIV

Երրորդութեան տաճարը կանգնած է Ղիրւան գագաթից դէպի վար գնացող սարահարթի ծայրի վրա, որտեղ մի բոլորակ բլուր շնորհալի կերպով գլուխ է բարձրացրել, այն ինչ Թերքի կողմը գահավէժ գաւիթափով մօտենում է Գերգիա գեղին։ Սրբատաշ քարակերտ, բաւականաչափ մեծակառոյց տաճարը, որ ժողովարան և խորհրդարանն է, որին նախ ինքը բննութիւնն է ամուր պարիսպ բոլորել շուրջը և քանի մի տեղեր ևս մարդկային ձեռներն են աւելի ամրացրել, մի հպարտ և դուրախ պատկեր է ներկայացնում։

Այստեղի մօտերքում տաշելու քար չէ գտնուում, որով տաճարն է կերտւած, ջուրն էլ բաւական հեռու գտնուող ձորովն է անցնում։ Սրան մօտենալու համար միայն մի դալարուն ղեծան կաջ, որի վրա

¹⁾ Տես «Մուրճ» 1894 թ. № 1.

նոյն իսկ հետիոտն գնացողը զժւարութեամբ է բարձրանում, այնպէս որ առաջին անգամ տեսնողը խիստ զարմանում է և կամայականայ ինքն իրան հարցնում թէ որտեղից են բերել այս հրաշալի կերտածքի նիւթերը, կամ ինչո՞վ են կրել:

Բաւական է այս կերտածքը տեսնել, որ մարդ հասկանայ թէ ինչ կարող է անել մարդկանց հաւաքական ոյժը ու նրանց կրօնական վեհ զգացմունքը: Ճաճարի պատի մէջ սակայն հազցրած է մի տեղ մարմարեայ քար, որի վրայի արձանագրութիւնը դեռ ևս չէ ջնջւել քամուց և սնձրեից և գրադէտը կարող է դարձեալ կարդալ ... «եզը հաստավիզ... հովիւ Թևոոր է»... — այս երկու անուններն են, որոնք անկասկած մեծ աշխատութիւն են դրել ձորի փառաւոր անցեալի արձանը կանգնեցնելու համար: Առաջացող բազմութիւնը փռւեց սարի լանջի վրա և ուղիղ այն միջոցին, երբ ժողովուրդը խմբեց դաշտի վրա, տաճարի պարսպից երևեց առաջ դրօշակի խաչի ծայր, ապա նոյն իսկ դրօշակը ամբողջովին, որը բացւել և մեղմօրէն ծածանւում էր: Բոսկէսպէս ամբօխը չօքեց և գետնատարած գետնի վրա երկրպագութիւն տւեց ժողովրդական սրբին:

Պատի վրա երևեց մի զլխաբաց մարդ, երկար, փռւած ու ճերմակ մազ միբուքով: Հագին անարատ ճերմակ կտաւից շապիկ, որի վրայից մի չւանի կտոր գօտեպարած, որ մի ինչ որ զարմանալի երևոյթ էր տալիս ծերունուն: Լուսապայծառ, բայց հաստատակամ ծերունու գէմքը, հոգսերով և տրտմութեամբ լիքը, ամենի սիրտն էր շահում և ակամայ գերում: Քեղական դրօշակները անջատւեցին ամբօխից, որոնց ներս տարան տաճարի զաւիթը սպիտակ չուսիքաւոր դրօշակակիրները, և քանի մի վայրկեանից յետոյ դրօշակների շուրջը կանգնեցին: Լսեցին բոլորը, հանդարտեցան ամենքը. օդն անգամ զգաց, որ պէտք է խաղաղէր, խոնարհէր բազմութեան ժողովի առաջ, որ այսօր պէտք է վճռէր ձորի բաղբը: Մերունին թոթաւեց դրօշակը և այս ընդհանուր լռութեան մէջ լըսւեց փոքրիկ բոժոժների ծընգծնդոցը, որը ցնցեց չքած ամբօխին և ամբողջի մարմնով սարսուռ անցաւ:

— Հոգո՞ց են ասում, հոգո՞ց են ասում: Քոչան հոգոց է ասում, լսեց ժողովրդի մէջ և հովի պէս անցնելով ընդհատեց:

Գոչան նորից թոթւեց դրօշակը, կրկին գնդգնդացրեց բոժոժներն ու երեսը խաչ հանելով սկսեց մեղմ անուշ և հանգարտօրէն օրհնել բազմութիւնը: Ժողովրդին ընդհանրապէս օրհնելուց յետոյ, սկսեց յիշատակել այն մարդոց անունները, ով որ անուն էր հանել ժողովրդի մէջ և ոչ մի աշխատանք և նեղութիւն չէր մերժել ժողովրդեան բարեկեցութեան համար: Յիշատակեց նրանց, որոնք թըշնամուն հալածելու առաջինն էին դուրս գնացել. յիշատակեց այն տղամարդոցը, որոնք իրանց զէնքերը պատրաստի էին պահում, և վերջացրեց Աստուծուն խնդրելով, որ Նա բարձիթողի չանի ձորը և սրա պահապանը լինէր ամեն նեղ օրերում շատ և շատ տարիներ:

Յիշատակելու միջոցին, Գոչայի ամեն մի շունչ քաշելու վայրկեանին ժողովրդի բերանից դուրս էր թռչում փոթորկաձայն «ամէն»: Այս ձայնին արձագանք էին տալիս լեռներն ու հազար տեսակ հնչիւններով օդի մէջ ցրւում:

Երբ Գոչան վերջացրեց օրհնութիւնը՝ ժողովրդին յայտնեց Նուգզարի ցանկութիւնը:

Մինչև անգամ խաղաղութեան և հանդարտութեան մէջ գտնուող բազմութիւնը յանկարծ շարժւեց, յանկարծ ամբոխւեց և դժգոհութեան պատճառով բաւականի ժամանակ աղմկւում էր:

— Լռեցէք, քանի մի անգամ կրկնեց Գոչան բարձրաձայն և փոքր ինչ լռութիւնից յետոյ սկսեց.

— Աստուած մեծ է և դատաւոր... Իր ստեղծածին Ինքն էլ կը պահպանէ... մեզ ևս բարձիթողի չի անի... Ի՞նչ է ուզում մեզանից Նուգզարը, ի՞նչի համար է ներս ընկնում մեր ընտանիքներում... Մենք ճանաչում ենք Վրաստանի արքային, և թող օրը խաւարի այն մոխսեցուն (ձորեցի) և թող վերանայ աշխարհի երեսից այն վրացի մօր անունը, որը թագաւորի նեղն ընկած միջոցներում որդուն կը խնայի, ազգի համար տունն ու զաւակը չի զոհիլ... Մառայում ենք մեր եղբայրակիցներին և այսպէս էլ պէտք է լինի... Ուրեմն եղբայրն էլ ինչի համար է, երբ նեղ օրին չի հասնի... Այն ինչ Նուգզարը գլուխ է բարձրացնում և, այժմ ոյժ առած, անկշտում աչքերը մեր կողմն է յառել, ուզում է երկու դրացի եղբայրներին իրար հետ կռուցնել, մոխսեցիներին և մթիւներին իրարու կոտո-

րել տայ և ինքը տիրանայ նրանց վրա... Ի՞նչ կասէք, այ ջամահաթ... Նուզգարին դիմադրելը հեշտ բան է, մթիուլներն էլ մոռացել են մեր եղբայրութիւնն՝ մեզ վրա յարձակելու են դիտաւորւել... հնազանդւե՞նք:

Խաղաղած բազմութիւնը կրկին տատանւեց և աղմկեց. ժողովրդի փոթորկանման աղաղակը միախառնւել էր և օդի մէջ լսելի էր միմիայն կատաղի խօսքը.

—Ո՛, ո՛չ, ո՛չ, լսում էր անընդհատաբար ժողովրդի բերանից: Յանկարծ դաշտի վրա խռնած ժողովրդի առաջ դուրս եկաւ մի նորատի պատանի, որը ժողովրդին ձեռնաշարժով նշան արեց լռելու և սկսեց.

—Գոչա, ի՞նչի ես մեզ հարցնում այդ... Ձորեցիք եղբայրութիւն գիտեն և, Աստուծ է վկայ, բարեկամ հարեանների համար մեզանից իւրաքանչիւրը իր գլուխը յետ կը դնի... Թող մեռնի այն մարդը, որ եղբօրը չկարողանայ պաշտպանել, ամօթապարտ մնայ այն գտակաւորը, որը իր հարեանին կը դաւաճանի... Սակայն այն մոխիւցին էլ գետինը մտնի, որը ճորտ լինել ցանկանայ... Նուզգարն ուրիշ տեղում յաղթանակել է և կարծում է, որ մեզ ընկճելը հեշտ բան է: Մթիուլներն ևս մոռացել են մեր հաւատարմութիւնն ու աղուհացը, մեզ վրա են գալիս... Մէկ անգամ ենք ծնւել, մէկ անգամ էլ պէտք է մեռնենք... Կոտորւենք, այ ժողովուրդ, բայց օտար ժողովուրդի գերի չդառնանք:

—Կոտորւենք, կոտորւենք,—եղաւ այս խօսքերի ընդհանուր պատասխանը:

Ճառասոսին մօտեցաւ մի ծերունի, յենւեց իր ձեռնափայտի վրա և դիմեց նրան.

—Օնիսէ, Աստուծ է վկայ, լաւ հօր զաւակ ես և ինքդ լաւ կտրիճ ես երեւում... հայ, հայ, որ աւելի լաւ է ամօթապարտ տղամարդը մեռնի քան թէ ապրի, ողջ ողջ գետինը մտնի քան թէ անւանարկ կեանք վարի... Ինչ որ ասեցիր, վկայ է Ինքն Աստուծ, լաւ ասեցիր և այդպէս էլ պէտք է լինէր... սակայն մթիուլները մեր եղբայրներն են, նրանց սխալեցրել է փորձիչ սատանայի պէս Նուզգարը, նախ և առաջ փորձենք նրանց հետ բանակցել, այն ինչ Օսերից վախելու բան չունինք:

Այս խօսքերի վրա ժողովուրդն երկու դասի բաժնեց. մի մասը պահանջում էր ուղղակի կուել առանց զանազանելու, ով կուզէր թող լինէր թշնամին, այն ինչ միւս մասը սխալւած եղբայրակիցների հետ առանց բանակցութեան փորձելու չէր ուզում պատերազմ սկսել:

Բազմութիւնը բաւականին ժամանակ աղմկում էր, բայց ոչ մի վճռի չէր հանգում:

Լսեց դարձաւ բոժոժների ծնգծնգոցը, որը կրկին լռեցրեց բազմութեանը:

— Ժողովուրդ, սկսեց Գոչան, — հարկաւոր չէ ուշացնել, թշնամին մեր դուռն է կտրել, թող համայնքների գլխաւորները ասպարէզ գան... Թշնամուն, նոյնպէս և բարեկամին, դիմաւորել է հարկաւոր... համայնքի մարդիք, — գոչեց նա:

Այս խօսքերի վրա՝ ժողովրդի միջից դուրս եկան խումբ-խումբ ընտրւածներն ու դիմեցին Սուրբ Երրորդութեան տաճարը, որտեղ ձորի նահապետ Գոչայի գահերեցութեան բաղտը պէտք է վճռէր:

XV

Գլխաւորներին չհարկաւորեց երկարատեւ խօսակցութիւն, որովհետեւ ամենքն էլ առաջուց վճռել էին արդէն կամ մեռնել, կամ ազատ ապրել: Ընտրեցին զօրապետներ ¹⁾ և միջնորդներ, որոնց պէտք է մթիւնների հետ հաշտութեան մասին խօսելու ղրկէին: Իսկ ընդհանուր հրամանապետի և կարգադրիչի պաշտօնն ինքը Գոչան ըստանձնեց իրաւապետութեան համեմատ:

Այս ընդհանուր խօսակցութեան և վճռից յետոյ, որի մէջ պատկերանում էր ժողովրդի ցանկութիւնն ու որոշումը, Գոչան ճանփեց միջնորդներին Մթիւնէթ և ժողովն արձակեց, որպէս զի երեք օրեայ ժամանակամիջոցում պատրաստէին, զինւէին և ամեն զէնք կրել կարողացողը Սիօնի դաշտը դուրս գար. որովհետեւ այստեղում էին կամենում թշնամու ճանփէն կտրել:

Բազմութիւնը ցրեց և զանազան կողմեր գնաց, բացի Գո-

¹⁾ Լաւ հրացանաձիգներ:

չաչից և գեղի դրօշակակիրներին, որոնք վերջին անգամ ազօթք պէտք է անէին և ձորի բարօրութիւնը խնդրէին Աստծուց:

Գնացող բազմութեան մէջ, ի միջի ալկոց, գտնուում էր նաև Օնիսէն, որը բոլորովին լուռ ու մունջ դիմում էր դէպի իրենց գեղը, որտեղ նրան սպասում էր շատ ժամանակ չտեսած Զիձիայի հետ տեսակցելու երանութիւնը:

Թաչ-Թուշերը, որոնք շրջապատել էին Օնիսէին, հանգիստ չէին տալիս նրան Փշաւների և Թուշերի մասին հարցումներ անելով, այն ինչ Օնիսէն խորին կերպով զբաղւած էր միայն մի չիշողութեամբ և այս պատճառով էլ դժկամ և կարճ էր պատասխանում նրանց:

Նրանք վար իջան այնտեղ, ուր ձորի աղջիկներն ու հարսները Երրորդութեան սարի լանջի վրա էին տարածւել և մորի, մոշ և վաչրենի կեռաս էին քաղում:

—Մի նայիր է, Օնիսէ,—աղջիկները ոչխարների նման են փռւել այն դաշտի վրա.—ասաց Օնիսէին մի մոխեցի ձեռքը դէպի աղջիկները մեկնելով:

Օնիսէն այն կողմը նայեց միմիայն այն պատճառով, որ կարողանար ռազ անել գլխից ձանձրացնող խօսակցին, որ խանդարում էր նրան զբաղւել իր խոհերով և ամբողջովին չանձնւել իր սրտի խորհուրդներին: Սակայն երբ որ այն կողմը նայեց, հէնց որ աչք ածեց այնտեղարևմբ, սիրտը մի տեսակ բաբախեց, քանի մի անգամ ձգտեց և դադարեց: Օնիսէն կանգ առաւ, սփռվեց և ճակատին ձեռք քսեց:

—Ի՞նչ պատահեց քեզ,—հարցրեց ընկերը, նկատելով նրա դէմքի փոփոխութիւնը:

—Ուրիշ, ամենևին ոչինչ... շտապով պատասխանեց Օնիսէն և աւելցրեց.—խիճը տրեխս պատռեց և ոտս էլ վիրաւորեց:

Այս խօսքերն ասելուն պէս կաղալով մօտեցաւ քարին, նստեց վրան ու սկսեց ոտնամանը հանել:

—Թող, ես հանեմ,—մօտեցաւ առաջին խօսակցողը:

—Հարկաւոր չէ, ցաւդ տանեմ, չէ... ինքս կը հանեմ,—պատասխանեց Օնիսէն, որ այլ ևս չգիտէր թէ ինչ միջոցի դիմէր, որպէս զի կարողանար մենակ մնալ:

—Վայ գլխիս,—ասեց նորից անծանօթը.

—Ի՞նչ ես քաշուում ինձանից, երեխայ հօ չես... Թող, հանեմ, և մեկնեց ձեռքերը:

—Ձեռ ուզում, ինքս էլ կը հանեմ.—այլ ևս չկարողացաւ համբերել Օնիսէն և ջգրեց. բայց շուտով զսպեց իրեն և հանգիստօրէն ասեց նրան.

—Այ տես, արեւը թեքւել է, այլ ևս ուշի մի' մնա... ես հոգնած եմ և փոքր ինչ կը հանգստանամ:

Մոխեցին նայեց նրան երեսն ի վեր, այլ ևս բան չասեց, դրակը մինչ աչքերը վար քաշեց և շարունակեց ճանփան:

Այն ինչ Օնիսէն անցաւ քարերով ծածկւած կողմը և այնպէս թագնեց այնտեղ, որ անցւորականները չնկատէին իրեն, թէ և ինքը նրանց էլ էր տեսնուում և պտուղ հաւաքող աղջկերանցն էլ, որոնց թուումն էր և Զիճիան, և նրան էր աչք ածում:

Երրորդութեան տաճարի գաւթում գտնուող ժողովուրդը շուտով վար իջաւ, որովհետեւ իւրաքանչիւրը շտապում էր դէպի տուն, որպէս զի նշանակւած ժամանակին կազմ և պատրաստ լինէր և զանդաղելու պատճառով ընկերների պարսաւանքի առարկայ չդառնար:

Օնիսէն նստած էր իր թագստատեղում և սրտի տրոփիւնով աչք էր ածում աղջկներին, որտեղ նրանք միւրգ էին քաղում և ազատ կերպով իրար հետ ոտանաւորներ ասում:

Միայն առանձնացել էր այս ընդհանուր ուրախութիւնից Զիճիան և մեկուսացած մի տեղ առանց գլուխը վեր հանելու, երեսի գոյնը նետած և տխրագոյն պտուղներ էր քաղում:

Եթէ հեռից դիտելու լինէիք աղջկերանց, իսկոյն և եթէ կը հասկանայիք, որ Զիճիան նրանց խմբին չէր պատկանում, չունէր ոչինչ նրանց հետ ընդհանուր և ոչ մէկ բանով նրանց հետ չէր շաղկապւած: Օնիսէն սիրով պղտորւած, մոացրիւ նայում էր մոխեցու աղջկան և զգում էր, որ նրա խոհերի առարկան ինքն էր. ուզում էր բարձրաձայն ասել նրան՝ «այստեղ եմ, արի այստեղ, ես եմ քեզ հասակակից, միմիայն ես կարող եմ քեզ ուրախացնել», սակայն բերանի խօսքը կտրուում էր, որովհետեւ չէր ուզում Զիճիայի ընկերուհիներին իմաց տալ ոչ իր մօտակայ եղածը և ոչ էլ

իր սրտի գաղտնիքները: Նա զգուշանում էր Զիձիայի անունը կոտորելուց, մարդկանց առաջ նրան խայտառակելուց:

Աղջիկները հետզհետե մօտենում էին այն տեղին, որտեղ Սնիսէն էր թաղնւած և քանի նրանք մօտենում էին, այնքան աւելի սարսափ էր զգում մոխեցին: Նա զգում էր, որ Զիձիայի մօտենալովը իր ոյժը աւելանում էր, որը հետզհետե ուժգնապէս կաշկանդում և ճնշում էր մոխեցու սիրտը, հետզհետե զօրաւոր կերպով և կատաղաբար ձգտում էր դէպի նա:

Աղջիկները յանկարծ բոլորովին մի ուրիշ կողմը դնացին ու Սնիսէն քիչ մնաց ուրախութիւնից բարձրաձայն դռէր. որովհետեւ նկատեց, որ Զիձիան անջատեց մնացած ընկերուհիներից և շիփշիտակ մոխեցու կողմը դիմեց:

Սնիսէի շնչառութիւնը այն աստիճան արագացաւ, որ սիրտն սկսեց ուժգնապէս բաբախել և շարունակաբար շնչարգելւում էր:

Զիձիան եկաւ քարքարոտ տեղը, վար դրեց կողովը, նստեց այնտեղ և եթ խոխոջող աղբիւրի մօտ, որի վրա յսուեց իր տրամալից աչքերը և մտածմունքի մէջ ընկաւ:

Սնիսէն ձգտում էր դէպի աղջիկը, սակայն մի զգացմունք ուժաթափ էր անում նրան և վեհերոտութեան մէջ զգում: Նրբեմն այնպիսի կացութեան մէջ էր ընկնում, որ շրթունքները սեղմած չէր համարձակւում շնչել, որպէս զի օդի թեթեւ շարժումները նոյն իսկ չխանգարէր նրա անդորրութիւնն և չխրոնոցէր քնքոյշ արարածին:

Զիձիան հառաչեց յանկարծ, աչքերն արտասունքով լցւեցին և մեղմօրէն միմունջով սկսեց երգել: Յետոյ սև ու երկար թերթերունքից կախեց արտասունքը, սրան հետեւեց երկրորդն ու աղջիկը սկսեց կամացուկ արտասուել:

Սնիսէն այլ ևս չդիմացաւ տանջանքին և գողունի մօտեցաւ աղջկան:

—Աղջի, ինչի՞ ես լալիս.—գեփիւռի պէս ցած ձայնով ասեց նրան Սնիսէն. սակայն այս ձայնը այն աստիճանի զօրեղ թեւաց Զիձիային, որ չկարողացաւ չետ նայել և մնաց փետացած:

Զիձիան նստած էր քարացածի պէս, նայում էր երեսն ի վեր Սնիսէին և շրթունքների շարժումից էր նկատւում, որ բան էր ուղում ասել, բայց անկարանում էր աջողեցնել:

— Ասա ինձ, աղջիկ, ասա... սկսեց դարձեալ Օնիսէն և Զիճիայի առաջ չոքեց. — ինչի՞նչ ես քաշուում ինձանից, միթէ խաչեղբայրդ չեմ...

Զիճիան շարժեց, թշերի վրա կեանքի նշոյլ երևեց, ալ վարդը փայլեց, աչքերն սկսեցին ցոլալ և բերկրած՝ շրթունքների վրա ժպիտը ծաղկեց:

Զիճիան բաւական երկար միջոց մնաց այս կացութեան մէջ, որը մարդուս միտքը թոյլ չէ տալիս իր զգացմունքը հասկանալ: Վերջապէս պարզեց թեւերը և հանդարտ, բաց պարզ ու որոշ, արտասանեց.

— Օնիսէ... հրաեղից եկար:

Օնիսէն հետզհետէ մօտենում էր աղջկան, որովհետեւ կէս պարկած՝ բազուկների վրա էր յենեւի, այն ինչ ձեռքերը դողդողալով աղջկան էին մերձենում կամաց-կամաց: Մոխեցին նայում էր Զիճիային բորբոքուն աչքերով և պարզ երևում էր, որ երկարատեւ անջատւած լինելը նրա սրտի սիրոյ կրակը ոչ թէ չէր կարողացել մարել, հապա աւելի ևս բորբոքել և նրա սիրտը տարփալու հետ միանալու առաւել կատողեցրել: Զուր էր անցել նրա ջանքը, որովհետեւ Զիճիայի հետ մի անգամ հանդիպումը, մի անգամ աչք զիպցնելը բաւական էր, որ ամեն ինչ նորից մոռանար և դողդոջուն ձայնով և թռթռուն պրոշներով այս աղջկայ անունը յիշէր, կարծես թէ նրա համար աշխարհիս երեսին մի այլ խօսք անկարելի լինէր գտնել...

— Զիճիանու, Զիճիանու... կրկնում էր նա հազարերորդ անգամ և ձայնն այնպիսի ելեւէջներով գեղգեղում, այնպէս հնչում, որ ճշմարիտ ասած, իր զգացմունքներն արտասանելու համար մի այլ առաւել գերազանց բան չէր կարող գտնել:

Օնիսէի համար այս անունը շատ թանգագին էր, այնպէս որ սրան համահաւասար մի այլ խօսք չունէր կամ թէ կարողանար այնպէս եռանդով արտասանել: Ակներև էր, որ Զիճիան էլ էր զգում այս խօսքերի գորութիւնը, որովհետեւ զարմանքը հեռանում էր նրանից հետզհետէ. նրա նազուք իրանը թեքւում էր Օնիսէի կողմը և շնորհալի դէմքը, հետզհետէ առաւել բորբոքւելով մօտենում էր մոխեցուն:

Անցաւ վայրկեան ևս ու երկու սիրտոռնոր արարածները, նրանց միաւորող շնչառութիւնն էլ միախառնեա՞ծ, մօտեցան և բորբոքեա՞ծ նայում էին իրարու: Ուղիղ այս վայրկեանիս չարածձի և անդադրում հովը փչեց և Զիճիայի գլխաշուր թոցրեց: Խիտ և դանգուր ու ծամերը վար կախելով՝ սկսեցին Յնիսէի դէմքը ղուտուտել: Այս էր պակաս, որ երկուսն ևս ուժասպառէին և նրանց շրթունքները մի վայրկեանում իրարու հպէին...

Ո՞վ կարող է ասել թէ որքան ժամանակ կը տւէր նրանց տըրփանքը, եթէ մօտեցող աղջիկների խօսակցութիւնը հանէր երկու սիրահարներին ինքնամոռացումից:

Զիճիան մտաբերեց իր պարտաւորութիւնը, որով հասարակութեան կարծիքով խաչեղբայրն էլ ազգական է դառնում, և այս միտքը կսկծեցրեց նրան: Ունքերը կիտեց, դէմքը ծամածուեց և անտանելի կսկիծից, որ նրա սիրտն ու թոքերն էր խոցոտում, գոյնը նետեց: Աղջիկը բռթելով հեռացրեց Յնիսէին իրենից և ոտի ելաւ, շրջւեց և առանց յետ նայելու դիմեց դէպի ընկերուհիները:

Այն ինչ Յնիսէն մնաց միւսնոյն տեղը քարացած և տխրած, որովհետեւ տակաւին չէր հասկանում թէ ի՞նչն էր Զիճիայի այսպէս հեռանալու պատճառը:

Յնիսէն նայում էր սրտամորմոք. նրա մտքում կամայ-տկամայ հարց էր ծնւում. «ինչի՞ այսպէս թողեց, ի՞նչի ոչինչ չասեց, կամ կունենար առիթ երբ և իցէ նրան փայփայելու»:

Աղջիկներն անցան ու Յնիսէն էլ ոտի վրա ելաւ. նա ճմլկոտած, հպարտ նայեց այս ու այն կողմը և մի ինչ որ ոյժ զգաց որը մինչև օրս երբէք չէր նկատել իր մէջ: Սա սիրելի էր Զիճիային—աշխարհքն իրն էր կարծում:

XVI

Այն կէտից, որտեղից ներկայումս Վրաստանից դէպի հիւսիս ճանփա է գնում Կոբ գեղի ստորոտով, հէնց որ Սամուերօ դաշտից հեռանում է, այն ճանփէն թեքւեւ է շրջանակա՞ծ ու երեք կողմից սեպացած Սիոնի պատին շրջապատում գօտու նման: Ժայռի գագաթի վրա հպարտ կանգնած է մի բարձր կոշկ, որը վեհ և թշնամու սիրտը ահաբեկելու համար պահանակում է այն

ձորավայրը: Այս տեղը իշխում է ելքերի վրա, իսկ ներս գալու անցք միայն Նարովան կոչւած բլրակի կողմիցն ունի: Զարգարւած փառահեղ արօտատեղերով, ջրերով և անտառով, բնականապէս ամրութիւն եղած, ձորի համար անցած դարերում միակ և ամենաապահով կէտ էր համարւում: Սիոն գագաթի վրա տարածւել էր մի փոքր դաշտ, որտեղ կռացել էին կարծրաքարից տներ, որոնք, բացի բնական ամրութիւնից, աւելի ևս ամրացնում էին այնտեղը:

Ահա այս վայրն էր, որտեղ ձորեցիք ժողովւում էին անցեալ դարերի դահճի չարանենդ դիտաւորութեանը զիմադրելու և նրա արիւնարբու ցանկութիւնը չքացնելու համար:

Որովհետեւ ձորի պաշտպանութեան համար շատ մարդիկ էին հարկաւորւում Գոչային, այս պատճառով ձորի նահապետը կարգադրեց, ովքեր զէնք կրել կարող էին, բոլորն էլ պատերազմի դաշտը դաշին, և որպէս զի կին մարդիկ պարապ չմնային այս ընդհանուր գործի մէջ, պարտաւոր էին սարերից, որտեղ ոչխարներ ունէին կլթելու տարած, զօրքի համար պանիր, եղ և մածուն կրելու: Այն ինչ հացը իւրաքանչիւրի համար իրանց տանից պէտք է զրկէին:

Այս ձևով բերած պաշարը ամենքին էլ համահաւասար էր բաշխւում, թէև ստացողների թւում կային և այնպիսիները, որ սեփական ոչ մի ոչխար էլ չունէին:

Արձիճը բաւականին բերում էին «Խդիտ»-ից, բորակը հաւաքում էին նոյն իսկ Սիոն գեղի քարայրերում, որտեղ թափւած էր գետնի վրա սպիտակ աղի նման, այն ինչ քուքուրդը (ծծումբը) առաջուց ունէին արդէն պատրաստած. այնտեղ այրում էին թղտենի և այս կերպ վառօդ էին պատրաստում:

Մոխեցիները ամրացնում էին նոյնպէս և Սիոնի առաջ գտնւող Սամուերօ անտառը և առհասարակ այնպիսի պատրաստութիւն էին տեսնում, որ եթէ բաղդը երեսը դարձնելու լինէր սրանցից, գոնէ թանգ նստեցնէին իրանց ձախորդութիւնը թշնամուն:

Մի խիստ մութ գիշեր, այնպէս մութը, որ եթէ մատդ մարդու աչքը կոխէիր, չէր տեսնի, Սամուերօի ծալից մի քանի եկւորների ձայնածուփն լսեց: Նրանք մօտեցան այն տեղին, որտեղ զիծանը մուտք էր գործում անտառի մէջ. սակայն ստիպւիցեն կանգ առնել, որովհետեւ քանի մի մարդոց ձայներ լսեցին:

—Ո՞վ է, թող կանգնի, եթէ իր գլուխը չի մեղքանում:
Այս խօսքերի վրա եկտորներն զգացին, որ նրանց կրճքերին
դէմ առին հրացանի փողերը:

Նրանք կանգ առան:

Ո՞վ եո.—հարցրեց նորից միւսնոյն անծանօթը, որ առաջին
անգամ խօսեց:

—Մենք ենք. Ս. Երրորդութեան ճորտերը—եղաւ պատասխանը:

—Ո՞ւր էք գնում:

—Գոչացի մօտ:

—Ո՞րտեղից էք գալիս:

Եկտորներից մէկը աներկիւղ պատասխանեց և աւելցրեց.—Սնի-
սէ, դու չե՞ս:

—Այո, ես եմ,—պատասխանեց Սնիսէն և շուտ մօտենալով
սկսեց անծանօթի դէմքը դիտել.—ահո, էլ չկարողացայ ճանաչել,
Թովիկա՞ն... գալուստդ բարի:

—Բարի տայ Ասուած,—պատասխանեց նորեկը.—Ո՞րտեղ է
Գոչան, անհրաժեշտ է նրան շուտով տեսնել:

—Քայլեցէք.—պատասխան տուեց Սնիսէն և առաջ ընկաւ:

Թովիկէն այն միջնորդների թւիցն էր, որոնք Մթիւնիների մօտ
էին զրկւած, ու իւրաքանչիւր մոխեցի սրտատորոյի սպասում էր
նրանց վերադարձին:

Ի՛նչ ասել կուզէ, որ Սնիսէն էլ էր սրտով ցանկանում իմանալ,
թէ ի՞նչ պատասխան են տւել մթիւնիները, արդեօք պիտի պատե-
րազմէին բարեկամ ժողովրդի հետ, թէ առանց արիւնհեղութեան
կը հեռանային իրարից. բայց որպէս զի ընդհանրութեանը օգտակար
գաղտնիքը աշկարայ չդառնար, չէր համարձակում հարցնել անգամ:

Նա չէր նկատել մինչև անգամ, որ այս հարցումի ցանկու-
թիւն ուներ և այս առարկայի մասին իր լռապահութեամբ ապա-
ցուցանում էր, թէ որ աստիճան չարգում էր ժողովուրդի բաղ-
դաւորութիւնը և թէ ինչպէս հասկանում է լռութեան անհրաժեշ-
տութիւնը:

Միջնորդներն քարացածի պէս լուած հետևում էին Սնիսէին,
և եթէ այն միջոցներում մաս-մաս կտրատէին, նրանց յանձնւած
պատասխանի մասին մի խօսք անգամ չէին ասել տալ անտեղի:

Նրան լաւ էին հասկանում, որովհետեւ դարերից ի վեր ընտելացել էին, թէ երբեմն աւելորդ ասած խօսքը որքան չարիքներ կարող է ծնեցնել:

Նրանք մտան Գոշայի մօտ, որ եկւորներին տեսնելուն պէս շտապով ոտի վրա ելաւ, ներս տարաւ միջնորդներին «ննջարանը» և նստեցրեց հասարակ տախտակեայ թախտի վրա, որը ձորի նահապետին անկողնի տեղ էր ծառայում:

Մնիսէն, որ աջնակ է եթ կանգնած էր մնացել, սպասում էր Գոշայի հրամանին, ու ծերունին էլ շատ շուշացրեց:

—Այ տղայ, սրանց հետ եկար. —հարցրեց նա Մնիսէին:

—Հնչ, հնչ. —եղաւ պատասխանը:

—Լաւ, գնա, ընկերներդ նայիր: Աշխատեցէք զգուշ լինել, —ասեց Գոշան և հրամայապէս աւելցրեց. —ոչ ոքին աչքաթող չանէք թէ չէ ձեր աչքերը կը փորեմ:

—Վնչ գլխիս, —բացականչեց Մնիսէն և հպարտութեամբ աւելցրեց. —գդակ չո՞ւնենք գլխներին. մնաք բարով. —կամացուկ գլուխ տւեց և դուրս եկաւ:

—Աստուած աջողութիւն տայ, —օրհնեցին նորեկներն ու, թէև հայրը ձայն չհանեց, սակայն այնպիսի գորովալից աչքեր հետևեցրեց, այնչափ բերկրանք էր դրոշմել նրա դէմքի վրա որդու պատասխանելու վայրկեանին, որ ամեն մարդ պարզապէս տեսնում էր, որ Մնիսէն ծերունու համար և լուսին էր և արև:

XVII

Մինչդեռ մոխեցիները պատրաստութիւն էին տեսնում և իրենց տեղերը ամրասնդում, Նուզդար իշխանն էլ անգործ չէր ձեռքերը խաւերած և ամեն կերպ աշխատում էր իր զօրքերի թիւը բազմացնել, որպէս զի անհամար բազմութեամբ ձորի վրա յարձակումն գործէր և յանկարծակի ուժգին հարեւած տալով՝ կոտորէր մոխեցիների պերխ յամառութիւնը:

Սա չէր բաւականանում օսերի և մթիուների բազմութիւն զօրքերով, ուզում էր այս գործի մէջ խառնել խառն ձորեցիներին, ճարթիւներին և գուղամաղարցիներին, որոնց մօտ մարդիկ էր ղրկել և սրանցից պատասխանի էր սպասում օրեցօր: Բացի սրանցից նա

սպասում էր նաև լեզզիներին, որոնց խօստմունքի վրա յուսադրւել էր մեծապէս:

Նուգզարը իբր փորձեալ աչս տեսակ գործերում, զիտէր որ գործը հեշտութեամբ կը վերջանար. նա կտրիճ էր և անողորմ, նրա համար արիւնհեղութիւնը զւարճութիւն, խնձոյք էր. սակայն վախենում էր Գոչալից, որի հնարագիտութիւնն և փորձառութիւնն էլ հռչակեալ էր բոլոր լեռներում:

Մի անգամ առաւօտեան արշալուսին մթիւնների բանակը մտաւ բարձրահասակ և բարեկազմ, մորուքաւոր մի մարդ: Շղթայագործ շապիկը, թանգագին ակներով և ոսկէբան ընդելուզած թուրը, ոսկեբան սաղաւարտը հաստատում էին, որ նա հասարակ մթիւնների էր պատկանում, և որ և է յայտնի տոհմի ծագումից պէտք է լինէր: Նրա խոժոռ դէմքի արտայայտութիւնը, հաստ ու բաւականաչափ շուռ եկած պոռչները, հաստ ու երկար քիթը լայն պինջերով և փոքրիկ կոպերով պշնած աչքերը, ապացուցանում էին նրա արիւնիզակ և անընկճելի, գործունեայ բնաւորութեան տէր լինելը: Խիտ և միացած ունքերը, խորշոմներով ծածկեալ ճակատի հետ, միասին աւելի սաստիկ կարծրասրտութեան դրոշմն էին դնում նրա առանց այն էլ անհրապոյր դէմքի վրա, և քանի մի գծեր, որոնք աչքի կապերից զանազան կողմեր էին ցրւում շառաւիղների պէս, աշկարա հաստատում էին, որ նա իր կեանքում համբերութեան հետևող չպէտք է լինէր: Նրա մերձենալուն պէս մթիւնների բանակը շարժւեց և զլխաւորները ողջունելով դիմաւորեցին նրան:

Բազմութիւնը, մօտենալուն պէս, գդակները հանելով և խոնարհ գլուխ տալով ասում էր.

— Աջողութիւն իշխան Նուգզարին, իշխան Նուգզարի ծառայ ենք», և սա էլ հպարտաբար և վեհ զլխաշարժով հազիւ էր ողջունի արժանացնում նրանց:

Նուգզարը մօտեցաւ այն կէտին, որտեղ բանակի մէջ տեղում կրակի մօտ մի եափնջի էր փռած և վրան ծալապատիկ նստեց: Մթիւնների զօրքերի զլխաւորները կանգնեցին նրա բոլորի շուրջը:

— Նստոտեցէք, խօսք ունեմ ասելու, — կարճ, բայց հրամայական եղանակով և բամբ ձայնով սկսեց Նուգզարը:

Մթիուհները նստոտեցին ծալապատիկ, դալազարդ դաշտի վրա և համբերութեամբ սպասում էին, թէ ինչ կասէր այն միջոցներում Քարթլի (վրացի) ազգականների օժանդակութեամբ զօրեղացած իշխանը:

—Ժողովուրդ, — ձայնեց Նուզգարն և ձայնի մէջ կատաղութիւն նշմարեց. — Գուգամաղարացիք, խանդոսձորեցիք և ճարթլեցիք մերժել են մեզ գործակցելու, և երգւում եմ Անանուրի Ասուածածնի անունով, որ անողոքաբար կը պատժեմ նրանց այս մերժումի պատճառով, կը թունաւորեմ նրանց կեանքը և արևը կը խաւրեցնեմ... Կաշխատեմ, որ նրանց գեղում այնքան ծաղիկ չլինի կարմրած, որքան նրանց արիւնով կը ներկեմ, այնչափ ագռաւ չգտնւի, որչափ մարդոց ես սեւազգեստեմ... Սեփական ձեռքովս դուրս կը դնեմ նրանց զխաւորների սրտերը, բերկրանքով կը քամեմ արիւնն, ու սիրտս կանդորբւի այն ժամանակ, երբ աջս կը զգայ նրանց վերջին թրպրոտոցը:

Այստեղ Նուզգարը կանգ առաւ քանի մի վայրկեան. նրա աչքերը դժոխային կրակով բորբոքւեցին և արնակալեցին: Լսողների թւում գտնւում էին շատ այնպիսիները, որոնք մահին հազար անգամ ժպտադէմ կը դիմաւորէին և յարատւ կռիւներում սրտները կարծրացրել էին, բայց սրանք էլ չկարողացան զսպել իրենց և Նուզգարի խօսքերից ինչ որ մի յուզմունք անսխորժ սառսուրի պէս անցաւ նրանց մարմնով: Ժողովուրդին գերել էր կատարեալ լռութիւն, բոլորը շունչներն իրենց էին քաշել:

—Սակայն այս ապագայի դործ է... Մոխեցիներին պատժելու մենք էլ հերիք եմք... Ես երկար պատերազմել չէի կամենում մտածում էի յանկարծ տրորել նրանց, սակայն միայն չունի... Թուրը մի անգամ վրա բերինք և դարձեալ միեւնոյնը կը լինի... Ել չուշանանք, զնանք այսօր և եթ:

Նուզգարը, որ համակրական ղիժինայի (օւլասիոն) էր սպասում, յանկարծ կանգ առաւ. ժողովրդի լռութիւնը չընդհատեց նոյն իսկ ամենաթեթեւ ցնցումով: Նուզգարը նայեց նրանց և կատաղութեան բոցերով շառագունւեց դէմքը:

—Այս ինչ է պատահել, ժողովուրդ. — արտասանեց նա փրքրինչ զսպելով իրեն:

Սրա պատասխանն էլ կատարեալ լռութիւն եղաւ։ Նուզզարն ալ էւս համբերեց և կատաղաբար գոչեց։

Այտեղ էս դաւաճանութիւն է, թէ երկիւղ... լաշառ կին-մարդիկ... Ո՞վ կը համարձակւի ինձ մերժել... Ո՞վ չի հետևի ինձ։ Նուզզարը մի քիչ յետ կանգնեց ու սկսեց ժողովին աջնպէս նայել, կարծես ուզում էր աչքերով լսելի զել։

Մթիւն լների գլխաւորներին մէկը դուրս եկաւ և ուզղակի Նուզզարի դէմ ու դէմը կանգնեց։

— Ես, ցաւդ տանեմ... չեմ հետևի քեզ։

Այս խօսքերի վրա Նուզզար վառօղի պէս բռնկեց, բռնեց թրի կոթին, սակայն զսպեց իրեն դարձեալ։

— Դուն... դուն ես ասում աղ... բայց դու ճշմարիտ ես... Ո՞վ է լսել տղամարդութիւնդ, կին-մարդոց մօտ մնալն է գործդ... Գնա տուն, նստիր կին-մարդոց մօտ, ինչ ունես դու պատերազմի դաշտի վրա... Զօրքդ քո փոխարէն մի ուրիշ գլխաւոր կը ջոկի և, կասկած չկայ, նա քեզանից աւելի սրտաւի կը լինի։

Մթիւլը, որ համբերութեամբ սպասում էր Նուզզարի խօսքի վերջաւորութեանը, յանկարծ մէջքում դրսուեց սակայն մեղմաբար դողդոջող ձայնով հասկացրեց, որ վիրաւորական խօսքերը խորապէս էին խոցոտել նրա սիրտը։

— Մեր գլուխը, Նուզզարաւու, թաղաւորը քեզ պահ տուեց... Անունդ այսօրուայ օրս թաղաւորի անուն է և գիտես, որ նրա անունն է քեզ պահպանում, Մթիւլը Վրանց թաղաւորի դէմ զէնք չի շարժի. ինչի ես անպատուեմ ինձ... Մեզնից ոչ ոք չի գալ, ոչ ոք էլ չի օգնի քեզ... ինչ ունենք մոխրեցիկների հետ բաժնելու... Այդպէս չէ, ժողովուրդ. դիմեց Մթիւլը միւսներին։

— Ճշմարիտ է, ճշմարիտ, Լոմիսը վիայ. — փոթորկի նման լսեց բաղմութեան ձայնը։ Այս տեսնելով՝ Նուզզարը փոքր ինչ վախեց ու շփոթւեց, որովհետեւ չէր սպասում թէ գործը այսպիսի ելք կունենայ։ Բայց և այնպէս, իբրև փորձառու մարդ, զսպեց իրեն շուտով և առաւել մեղմօրէն հարցրեց։

— Ուրեմն ինչի համար խօսք տուիք, ինչի էիք խառնանում։

— Դու մեզ ասիր, որ միւս կողմի Օսէթի վրա պէտք է չարձակենք. ասիր որ մեր թաղաւորի դէմ ապստամբւում են, խա-

բեցիր թէ մոխեցիները Օսերի կողմն են բռնել և այս պատճառով հետեւեցէք ինձ առիւր...

—Ճշմարիտ է... մոխեցիները օսերի կողմն են անցել, պէտք է պատժենք:

—Սուտ է, սուտ. —միաձայն գոռաց ժողովուրդը:

Նուգզարն կատաղաբար պաշններն էր կրծոտում և սրտանց էր ցանկանում իմանալ թէ ով յայտնեց մթիւններին այս համբաւը:

—Ո՞վ ասեց ձեզ, թէ սուտ է. —յանկարծ գոչեց Նուգզարը յուսարով թէ կիմանայ դաւաճանողի անունը:

—Իրենք ասին, իրենք. —լսեց քանի մի մարդկանց ձայներ:

—Եւ դուք էլ հաւատացիք, հա, հա, հա, չարախնդաց քահանայով ծիծաղեց Նուգզարը:

—Ի՞նչի չէինք հաւատալու:

—Այն պատճառով, որ ձեզնից վախեցել են և ազել են ձեզ զլսից հեռացնել:

—Սուտ է, սուտ. —կրկնեց ամբոխը միաձայն:

Նուգզարը բոլորովին կապտեց կատաղութիւնից, օրովհետեւ նա սովոր չէր այսպիսի պատասխանների: Այն վայրկեանին եթէ կարողանալու լինէր բոլորին էլ այնտեղ և եթէ կոտորէր, գերմակ կը դարձնէր և ցրիւ կը տար աշխարհիս ամեն կողմերը. բայց այնպիսի դրութեան մէջ էր դտնւում, որ ստիպւած իրեն պէտք է զսպէր:

—Ուրեմն նրանց խօսքը հաւատում էք. —հարցրեց Նուգզարը:

—Հաւատում ենք, Լեփան է վկայ. —պատասխանեցին քանի մի մարդիկ. —հաւատում ենք այն պատճառով, որ մոխեցի մարդիկ էին, երկեցին ու նշան աւին... նշանը ինչպէս կարելի է դրժել. այնպէս չէ, այ ժողովուրդ:

—Զի կարելի դրժել, չէ... գնանք, տուն վերադառնանք. —գոռում էին մթիւնները, որոնք աեզերից վերկացան, խառնեցին ու զլմեցին դէպի բինէն:

Բաւականին երկար միջոց էր տեւում շղաւցն ու աղմուկը և դադարեց միմիայն այն ժամանակ երբ մթիւնները առաջին բլրակի յետեւն անհետացան: Դատարկ գաշտի վրա մնաց մի մարդ միայն.

նակ. նա տխրամած գէմքով խորասուզել էր մտածմունքների մէջ և ամբողջովին գունատուել էր:

Տեկեց բաւական երկար ժամանակ, թէև այն մարդը կանգնած էր այնպէս քարացած, կարծես շարժելու անընդունակ լինէր: Յետոյ շարժեց դէպի վեր գլուխն յանկարծ, ատամները կրճտեց և բացազանչեց սպառնալով. — Դուք ինձ քացով տաք թէ որ այս օրուայ դէպքի պատճառով ես ձեզ չպատժեմ:

XVIII

Թրուսօ ձորի անցքում, որտեղ նեղանցքից Թերքն է դուրս հոսում և փռւում է Կորի տափարակի վրա, օսերի վերջին Ոքրողանա գեղի մօտ բաւականին բազմաթիւ ժողովուրդ էր խմբել և ուրախ երգեցողութեամբ ժամանակ էր անցկացնում: Թէև այս ուրախութիւնն ու անընդհատ ղիժինան հաստատում էին, որ հաւաքւած բազմութիւնը մի տեսակ զւարճութեան մէջն էր գտնւում. սակայն աշկարա կերպով երևում էր, որ նրանք որ և է տօնի պատճառով չէին հաւաքւած, որովհետև այն շրջանում ոչ մի աղջիկ չէր գտնւում, և ոչ էլ որ և է ժողովրդական հանդէս կատարելու էին խմբւած: Եղբորն էլ ռոխց սկսած մինչև գլուխը սպառազինւած էին և անթիւ ու անհամար բռնած ձիաները խրխնջալով գետին էին դոփում սմբակներով և անհամբեր զանազան կողմերն էին ձգւում:

Ամբոխը շարժումի մէջն էր և մի կերպ ալեկոծւում էր. երևում էր, որ այս տեղարեւոյթում չէր ուզում բանակ գցել և շուտով ճանփա պէտք է ընկնէր:

Սրանք զւարճանում էին այնպէս, երբ Թրուսօ ձորի գալարքի գեծանի վրա սաստիկ թող բարձրացաւ և իր վրա դարձրեց երգեցողների ուշադրութիւնը:

Ամենքը լռեցին, ցրեցան զանազան կողմեր և սկսեցին նայել դէպի այն կողմը, որտեղ թողն էր բարձրացել: Թողը կարծես թէ առաջ էր շարժւում, տեղափոխւում էր և հաւաքւած ժողովրդին էր մօտենում հետն ու հետը:

Պարզապէս երևում էր, որ քանի մի հեծւորներ չափ էին գցում իրենց ձիաները. բայց ձիերի բարձրացրած թողն ու ճան-

փի ափին թափւած քարերը արգելում էին նայողներին տեսնել եկւորներին: Անցաւ փոքր ինչ ժամանակամիջոց այս դրութեան մէջ և մի սեպացած ժայռի ափի վրա յանկարծ, կարծես թէ գետնի տակից բուսան, երևեցան քանի մի հեծւորներ: Այն տեղում գեծանը այն աստիճան նեղ էր, որ մարդս կը կարծէր, թէ եկւորները մտադրւելիս լինէին քարափից ձիերով դէպի վար ցատկել. ժայռը այնչափ էր թեքւել պառկման, որ ձիււորները երկնքի կամարի վրա նկարւած էին երևում և վեհաոտեսիլ և իրտ յափշտակող պատկեր էին ձևակերպում: Մարդս չէր ուզում աչքը հեռացնել նրանցից. սակայն րոպէապէս երեւածները րոպէապէս էլ անհետացան բարձրաբերձ ծործորի ետեւը այնպէս, կարծես թէ վայրկենաբար երեւածները վայրկենաբար էլ գետնի տակ կուլ գնացին:

Թէև այս պատկերի փոփոխութիւնը յանկարծաբար պատահեց, բայց հաւաքւած բազմութեան համար այս կարճատև միջոցն ևս բաւական էր ծանփորդներին ճանաչելու համար:

—Նուզզարանին, Նուզզարանին գալիս է.—բացականչեց բազմութիւնը ուրախութեամբ և նրանց դէմքերը փայլեցին բերկրանքի ժպիտներով:

Այո, սա Նուզզարան էր, որ իր ձիուն չափ էր գցում օսերի բանակի կողմը, որտեղ նրանք խոստմունքի համեմատ պէտք է ժողովէին, այստեղ պէտք է միանային մթիւուների հետ և ընդհանուր ուժով ասպատակէին ձորը:

Կասկած չկայ, որ սրանք սրտանց էին ցանկանում պատժել այն ժողովուրդին, որը նրանց և միւսների մէջ տեղում բնիւրի պէս ցցւել էին և ամեն մի միջոցից զրկել էին հարեան փոքրիկ ազգութիւններին անպատիժ ասպատակումներ գործելուց Վրաստանի զանազան կողմերի վրա:

Օսերը ցանկանում էին սրի անցկացնել մոխրեցիներին, որոնք մէջտեղը գտնւելով և չորս կողմից թշնամի ազգերով պատած լինելով՝ առանց աչք խփելու պաշտպանում էին դէպի Վրաստան բացւող մեծ դուռը և սայրասուր «գեօրդան» ¹⁾ շարժում էին աջ ու ձախ հայրենիքի բարեբաղտութեան համար:

¹⁾ Թրի մի տեսակն է:

Մանօթ. Թարգմ.

Ել ի՞նչ ասել կուզի, որ Նուզդարի օժանդակութիւնը կատարելապէս համապատասխանում էր օսերի ցանկութիւններին, և այս պատերազմը վերջացնելուն պէս՝ սրանք յուսադրւում էին, որ իրենց կը մնայ լայնածաւալ ասպարէզ անարգել աւազակութիւններ գործելու համար:

Օսերը վերին աստիճանի ուրախացան Նուզդարին տեսնելովը. բաց չնայողները շատ էին զարմանում նրա հետ եկած փոքրաթիւ բաղմութեան պատճառով. որովհետեւ նրանք Նուզդարի հետ և մթիւլներին գալուն էին սպասում: Օսերը բոլորովին անտեղեակ էին մթիւլների տուն վերադառնալու մասին. սրովհետեւ այս վերջինները անցել էին ուղղակի Լոմիս սարի միւս կողմը և Սքորդանայում հաւաքւած օսերին այլ ևս չէին հանդիպելու:

— Ի՞նչու է մենակ գալիս. զարմանալի է Ասուած վկայ. — ասում էին օսերը, բաց դարձեալ հանդարտւում էի մի քանիսների պատասխաններով.

— Երևի զօրքը յետեիցն է գալիս. իսկ դա առաջ է եկել կարգադրութիւններ տալու համար:

Այս խօսքերից յետոյ օսերի բանակից անջատւեցին ընտրւած քանի մի զլխաւորներ, նստեցին ձիաների վրա և զլուխ շմեցնող արագութեամբ վազեցին Նուզդարին դիմաւորելու:

Բոլորն էլ արշաւում էին երգելով, հրացան արձակելով և զիծինա տալով ու հետզհետէ մօտենում էին իշխանին, որը իր ընկերների հետ միասին սարի գեծաններից արդէն վար էր իջել և իր գերացած ձիուն, բոլորովին քրտնքի մէջ կորած, վազեցնում էր:

Օսերն ու Նուզդարը արշաւեցին միմեանց դէմ և ձիանրի սանձերը քաշեցին միայն այն միջոցում, երբ նրանց ճակատները համարեա թէ զիպչում էին իրարու: Երախները լայն բացած ձիերը յետ ընկրկեցին, յետևի ոտների վրա չաբամեցան (բուզուրմիշ) և քարացածի պէս կանգ առան:

— Դա փանդադ ուստ (եկած ճանփէդ բարի լինի). ողջունեց Նուզդարն ու պատասխան ստացաւ.

— Դա զուղա ուստ:

— Ուրիշ... ինչպէս էք, ի՞նչ էք անում:

— Լաւ ենք Աստու և քո ողորմութիւնով:

—Զօրքերը հաւաքեցին:

—Հաւաքեցին. բոլորն էլ այնտեղ են,—պատասխանեց մէկը, որ եկած օսերի գլխաւորն էր:

—Ո՛ր դժ հօ չէ պակսել. —հարցնում էր հոգատարութեամբ Նուզդարն ու աշխատում էր ուրախողէմք երեւալ, թէև ճակատը կնճռոտել էր և երեսի վրա դառն հոգսերը իրանց զրոշմն էին դրել:

—Նիթէ դուն ձայն կը տաս, ո՞վ կը մերժի. —շողորթեց օսն ու աւելցրեց. —ամենքն այնտեղ են, ցաւդ տանեմ: ամենքն էլ իրենց գլուխները յետ են դրել քեզ ծառայելու:

Յոյսի նշոյլներ փայլեցին Նուզդարի դէմքի վրա, որի վրա ժպիտներ երեւեցան. սակայն իսկոյն և եթ զոյնը նետեց և նոթերը կիտեց:

—Շնորհակալ եմ, շնորհակալ, իմ Նաւրուզ:

—Ի՞նչ ես հրամայում, ցաւդ տանեմ, ծառայութեանդ արժանի չենք, չէ արեւս զիտենայ...

Այնպէս չէ, տղերք, դիմեց օսերին:

—Հայ, հայ, որ այդպէս է,—վրայեցին միւսները:

Նուզդարը լռեց, որովհետև նրա միտքը առաւել տանջող առարկայի վրա կենտրոնացաւ, զիւրատար չէր նրա կացութիւնը. որովհետև օսերի աներկիւղութիւնը հիմնւած էր միմիայն մթիւուների ձեռնտուութեան վրա և լաւ գիտէր, որ եթէ թրուսօցիները նրանց հեռանալու մասին մի բան իմանային, սրանց պահելն էլ դժար կը լինէր:

Ուրեմն ինչպէս վարէր նա, որ օսերը ևս չցրէին և սրանց վրա իր ազդեցութիւնը չկորցնէր, հէնց որ այս վերջինները բուն ճշմարտութիւնն իմանալու լինէին: Յայնտէր ուղղակի ամեն բան թէ ժամանակին սպասէր:

Ահա սրանք էին այն դատը հոգսերը, որոնց վճիռ տալու պատճառով մնացել էր ամբողջովին կաշկանդւած և այսօր բերանի խօսքը կտրել էր այն մարդու, որը միշտ հպարտաբար էր խօսում:

—Ղորթ, չարդ տանեմ, քիչ մնաց մոռանայի, սկսեց Նաւրուզը:

—Ի՞նչ է պատահել. —կարծօրէն հարցրեց Նուզդարը:

—Լեզգիների մօտ զրկւած մարդն էլ վերադարձաւ:

—Վերադարձաւ, որտեղ է, ցոյց տուր շուտով.—անհամբերութեամբ արտասանեց Նուզգարն ու աչքերը փայլեցին:

—Այնտեղ, բինումն է,

—Ի՞նչ համբաւ բերեց... աստ, աստ ինձ շուտով:

—Յայտնեց, լեզգիներն էլ այս գիշեր կիջնեն.—ասեց Օսն ու Նուզգարն ուրախութիւնից ցնծաց:

—Ճշմարիտն ես ասում, ճշմարիտը,—մտադրիւ վրա ընկաւ Օսին, բայց շուտով ինքն իրեն զսպեց, դրսուեց, ձիու վրա շտկեց և ակռեքները կրճտելով բացազանչեց.—«Հիմի ես գիտեմ»:

Այս վայրկեանից յետոյ Նուզգարը դարձեալ փոխեց և եթէ փոքր ինչ առաջ մի տեսակ կոտրւած և խոնարհութիւն էր նշմարւում սրա խօսակցութեան մէջ, այժմ կատարեալ հրամայողի կերպարանք ստացաւ:

—Ուրեմն դիմենք դէպի բինէն և հզուց մոխեցիների արևը խաւրեցնենք: Այս ասեց, Թափ տւեց ինքն իրեն, շտկեց և ձին խաղացրեց մորակելով նրան: Մի ակնթարթում նրանք լոյս ընկան Օբրողանայի բանակի մէջ և Նուզգարը հրամաններ էր տալիս իր ամբողջ վեհութեամբ:

XIX

Նուզգարի կարգադրութիւնները գաղտնի չէին մնում մոխեցիների համար, որովհետեւ մի կողմից աչք էին ածում օսերին կըտրիճ մոխեցիները, որոնք աներկիւղաբար երբեմն որ կողմիցն էին դիտում թշնամու զօրքերին և երբեմն որ կողմից. իմանում էին մանրամասնօրէն նրանց դրութիւններն ու ամեն օր տեղեկացնում էին ձորի նահապետ Գոչային: Միւս կողմից բաց բերանութեան սովոր օսերը չէին կարողանում գաղտնիքը պահել և իւրաքանչիւր լուր մի կապ բուրդի համար յայտնում էին ուրախութեամբ: Մի երեկոյ, երբ տակաւին արևը մայր չէր մտել, Գոչան ժողովեց իր զօրքերը և օրհնելուց յետոյ արտասանեց.

—Այ ժողովիւրդ, այ ջամահաթ. Մթիւլների Նուզգարին բացասելով՝ մեզանից պատերազմը դարձեալ չվերացաւ... նրանց փոխաբէն Նուզգարին օգնութեան են հասել Լեգզու զօրքերը... Ինչո՞ւ թագնեմ ձեզանից, պատերազմը սաստիկ կը լինի: Նատերի մայ-

րելը կը սեւազգեստեն, շատ ծնողներ այլ ևս չեն գրկի իրենց զաւակներին... այն պատճառով, որ թշնամին գօրեղ է և Նուզգարն էլ արիւնով կշտացող չէ... Իմացէք, հանաք բան չէ, սակայն պատերազմը որքան էլ սաստկանայ, որչափ էլ գործը դժարանալու լինի, այնչափ էլ յաղթութիւնը մեծ արժէք կունենայ... Ի՞նչ անենք, թէ մեզանից իւրաքանչիւրի վրա տասը հոգի կը գան... Հարիւր հոգի էլ գալու լինեն, այնու ամենայնի յաղթութիւնը մեր կողմն է լինելու. նրա համար, որ մենք Աստու և մարդկանց առաջ արդար ենք... Ներս են խուժում մեր օջաղները, սպառնում են մեզ թալանել, մեր կին-մարդոց պղծել ու այս տեսակ գործին դիմադրելով մահանալը, Աստու ինքն է վկայ, որ երանելի է... Որո՞նք են ձեր մէջ բաղդաւորները, որոնց սրտերն են բաբախում, այ գդակաւորներ, որոնց բազուկներն են ցնցւում... Ամենքը մէկի բամար և մէկը բոլորի համար:

Թող իր մօր էրիկը դառնայ այն մարդը, որ իր դուռը կտրող թշնամու առաջից փախչի, ով որ մահից երկնչի... Երրորդութիւնը թող խռով կենայ նրան:

— «Օ-օմէն» եղաւ ընդհանուր փոթորկանման պատասխանը, որը մօտերքում գտնող լեռները կրկնեցին արձագանք տալով: Բազմութիւնը ալեկոծւեց և խառնւեց. այն ինչ Գոչայի աչքերը արտասունքով լցւեցան և նրա սիրտն այլ ևս չկարողացաւ համբերել և նախանձելով բացադանչեց.

— Երանի ձեզ, որ ջահիլներ էք, կեանքն ու ոչժը եււում է ձեզանում: Երանի է ձեզ, որ պէտք է մարտնչէք: Երանի նրան, որ այսպիսի դէպքերում կը մեռնի, երկնային արքայութեան դուռը բաց է նրա առաջ:

Այս խօսքերից յետոյ բոլորը խմբւեցին եկեղեցու պարսպի մօտ, որտեղ մեծ-մեծ կալսանքում մատաղ էր եփւում. որպէս ի ընդհանուր հացկերոյթի ժամանակ իրարու մնաս բարով ասէին և իւրաքանչիւրը նշանակաւ տեղերը գնալով սեպուհ պարտաւորութիւնը կատարէր. ո՞վ գիտէ, էգուց որի արևն է խաւրելու, որի մայրն էր ողբալու դառն արտասունքով:

XX

Մթնաժող էր, օրը կամաց-կամաց մթնում էր: Սրեւի ճտռագայթները տխրաբար անջատուում էին սարերի գագաթներից: Մառախուղը սիրտ առած աներկիւղ բարձրանում էր երկրի ծոցից և խիտ գոլորշու նման տարածւում էր դալարազարդ, դաշտի երեսին: Սիւն գեղի զանգակատանից՝ գիշերային պահնակներին նշան տրեց իւրաքանչիւրը իր տեղը գնալու: Զանգակի ձայնը խոնաւութիւնից ծանրացած օդի մէջ մի տեսակ տխրաբար էր ղողանջում: Մոխեցի գիշերապահների վրա մի առանձին անհանգստութիւն էր նկատուում: Բոլորի դէմքերի վրա հոգածութեան դրոշմ էր դրւել, խիստ զգուշութիւնից աչք ու ականջ էին դառել. ամենաթեթեւ շարժումն անգամ նրանց աչքերից չէր վրիպի ու եթէ աչքով էլ չնշմարէին, գոնէ շարժումի ձայնը անպատճառ կը սէին: Այսպէս է մարդուս կացութիւնը, երբ նա յուզմունքի մէջ է գտնուում, մի բանի է սպասում: Մոխեցիներին էլ յայտարարեցին, որ եկող գիշեր Նուգզարը յարձակումն է գործելու նրանց վրա և բոլորն էլ պատրաստուում էին անզգուշութեան պատճառով բան չտանուլ տալ. իսկ մնացած բաները յանձնել էին Աստծու կամքին և հանգամանքների բերմունքին:

Այս ընդհանուր պատրաստութեան միջոցում մի մարդ ներս բացեց Գոշայի ննջարանի դռնն ու աչնտեղ և եթ դռան մէջ կանգնեց: Մերունին չոքած էր գլխաբաց փոքրիկ խաչելութեան առաջ և քերմեռանդաբար աղօթում էր. նա բարձրացրել էր գլուխը դէպի վեր և երկնքին էր յառել աչքերը: Յուզւած սրտի ալիւնը արագաբար էր շրջան կատարում. միշտ կանոնաւոր սանրւած մագերը նեարդերի ցնցումից գզգզւել էին: Զիգ կերպով ձգւած վզի վրա արիւնով լցւած երակները, ծերութիւնից կնճուած մորթու տակից դուրս էին ցցուել: Նա լուռ էր, սակայն դէմքի շարժումներից աշխարհ երևում էր, որ զգացմունքը բոցանման պատել էր նրան ամբողջովին, բոլորւել էր սրտի շուրջն ու արիւնը եռացնում:

Ներս եկողը չհամարձակեց խանդարել այս սուրբ անդորութիւնն, սա ևս գերեց կամաց-կամաց այս պատկերի ոյժից. նախ դիմադրեց, վերջը հետզհետէ գլուխը կախեց, ծնկները թեքւեցան և մնաց չոքած: Նա զգաց, որ ծերունու աղօթքի մէջ իր անունն

էլ էր չիշուում ու մի րոպէ ևս և պարզ կերպով լսեց՝ «Տէր Աստուած, դուն պարզ երես պահես իմ Յնիսէին» և այս խօսքերի վրա դռան մէջ գտնուողը ցնցւեց։ Յնցւեց նաև ծերունին նրա շարժումից, յետ նայեց և տեղից վեր կացաւ ու ժառսպառ։ Մօտեցաւ օրօրւելով իր զաւակին, ձեռքը դրեց նրա գլխին և սրտացոյց՝ դողդոջուն ձայնով կրկնեց։

—Տէր Աստուած, զաւակիս պարգեւրես պահի... Վաղորդք կարճեցրու սրտ կեանքը, եթէ արատաւորելու լինի, եթէ իր գղակը ցելսոտէ...

Այս խօսքերի վրա՝ ծերունու նիհար աչտերի վրա գլորւեցին աղի արտասուքներ, որոնք շուտով սրբեց ու զգուշութեամբ աջ և ձախ կողմերը նայեց, կարծես վախում էր, որ ոչ ոք չտեսնէր։ Յնիսէի սիրտն այլ ևս չդիմացաւ ծերունու սիրա մեղմացնող տեսքին, ինքն էլ մորմոքւեց և աչքերը փայլեցին ինչպէս արևը անձրևի միջոցին։ Նա զգաց թէ որչափ սիրելի է իր հօրը, թէ ինչպէս պէտք է տրուի նրա սիրաը երբ որդին փորձանքի մէջ կը գտնէր և այս փորձանքն այնտեղ և եթ մօտիկ յետևն էր կանգնած։ Քանի մի վաչրկեանից յետոյ լուսնեակի շողերով կը փայլատակի անագորոցն գնդակն և օդի մէջ շաչելով ու սուլելով առաջ մղւած, ով գիտէ, որի դէմքի ժպիտն է հանգցնելու, որի կեանքի աղբիւրն է սառցնելու ցրտաշունչ սառնամանիքի պէս։

—Մամայիսի «հայր», ի՞նչի ես լալիս։

—Ո՛վ գիտէ, քեզ ի՞նչ է հանդիպելու... կամացուկ շշնաց ծերուկը։

—Ի՞նչ պէտք է պատահի... սիրա տւեց Յնիսէն...—Աստուած ողորմած է... թշնամուն կը քշենք և ինքներս էլ ողջ ու առողջ կը մնանք։

—Աստուած անի... արասանեց ծերունին և ձեռները դողդոջեցին...—գնահ, Յնիսէ, ժամանակ է... թող Աստուած պահպանէ քեզ... Եթէ մահանաս, այն էլ Տիրոջ կամքն է... մի անգամ ծընւածը միանգամ է մեռնում... սակայն աղամարդու պէս մեռիր... մեռիր այնպէս, որ ձորեցիք քեզ թաղելը անարգանք չհամարեն իրենց։

—Այդ աչքովդ կը տեսնես։

— Ձմռաննաս, որ ինչ տեղ քո հայրն ու պապն են աշխարհք եկել ու թաղւել, որտեղ նրանց ոսկրոտիքն են հանգչում, այնտեղն են ուզում խլել ու չթոյլ տա... Նրանք էլ պակաս նեղ օրեր չեն քաշել իրենց հողն ու ջուրը պաշտպանելու ժամանակ, գետինը նրանց արիւնով մինչև խորքերն է կշտացել... այժմ դուք զիտէք, թէ ինչ կանէք...

Ալեորը դադարեց, յառեց աչքերը որդու վրա, փորձեց քանի մի անգամ բան ասել, բայց բերանի խօսքը հատաւ ու մի փոքր ժամանակից յետոյ ձեռքը պարզեց և հազիւ կարողացաւ արտասանել.

— Գնա, բաւական է...

Մնիսէն շուտափոյթ դուրս եկաւ ու դիմեց ուղղակի նշանակած տեղը. այն ինչ արեւորը աչքերը հետեցրեց մինչև այն ժամանակ երբ որդին կանհետանար տների ետևը: Յետոյ կամացուկ հառաչեց, ձեռքով շփեց ճակատն ու արտասանեց.

— Այժմ գնամ, զօրքը տեսնեմ:

XXI

Մնիսէն դուրս գնալուն պէս դիմեց դէպի Նարովան լեռան կողմը, որտեղից պէտք է անցնէր լեռան գիծաններով և իր գնդի գլխավորի հրամանատարութեամբ դիտէր թշնամուն և սրա մօտենալը շուտով յայտնէր:

Նա գնում էր սովորական զգուշութեամբ երբ նրա առաջ բաւականին հեռաւորութեան վրա մէկը ոտնազարկով քարը շարժեց: Մնիսէն վազրի նման ցատկեց ճանփի միւս կողմը, թագնեց քարի ետևն ու սկսեց գիշերային լռութեան խանգարողին սպասել:

Անցաւ բաւական երկար միջոց, մինչև որ զալարուն գեծանի վրա մէկը կերեւար, սակայն ոտնաձայնը, որ հետզհետէ մօտենում էր, պարզ կերպով լսում էր: Անցաւ րոպէ ևս ու ճանփի վրա երեւեցին մի մարդ ու կնիկ, որոնք իրենց առաջից մի բռնած էշ էին քշում: Աշկարա երեւում էր, որ սրանք հովիւներ պէտք է լինէին և սարից պանիր էին բերում զօրքի համար:

Մնիսէն համոզւեց սրանց մոխւեցի լինելու վերաբերութեամբ և հէնց այն էր, ուզում էր իր թագստից դուրս գալ երբ յանկուրծ լսեց իր անունն ու տապ արեց:

Եկերոնները խօսում էին բարձրաձայն և կարծես միմեանցից դժգոհում էին:

Երկուսն էլ մօտեցան այն տեղին, ուր Սնիսէն էր թաղնւած և մի քարի վրա նստոտեցին:

—Աղջի.—սկսեց մարդը.—Աստուծ է վկայ, որ էլ չեմ կարող համբերել... հալւեցայ, մաշւեցայ քեզ սպասելով, բայց քո սիրտը չկակղեց:

—Ո՞նց անեմ, քանի որ քեզ չեմ սիրում:

—Համբերում էի ու տես... մինչև այժմ ծովը կը ցամաքէր այն կրակից, որ սրտիս մէջն է վառւում... գոնէ մեռնէի, քեզ ճանփա կը տրւէր:

—Ի՞նչի ձեռք չես վերցնում ինձանից... Խնչ ես ուզում ինձանից... զօռով հօ չեմ սիրի քեզ:

—Ի՞նչպէս ձեռք վերցնեմ քեզանից. կինս ես, աշխարհում ես էլ գղակ ունիմ գլխիս:

—Ուրեմն ի՞նչ անեմ:

—Ի՞նչ պէտք է անես, կնութիւն արա ինձ:

—Դէհ, բաւական է, ի սէր Աստուծոյ, այ տղայ... ասի որ չեմ սիրում ու վերջացաւ:

Մարդը լռեց քանի մի րոպէ և մնաց գլուխը կախած. յետոյ կամացուկ վեր նայեց, նրա աչքերը փայլատակում էին:

—Լսիր, աղջի... Մեղքացիր գոնէ քեզ, եթէ ինձ չես մեղքանում:

Աղջիկը նայեց նրան և ուսերը վեր բարձրացնելով պատասխանեց.

—Ի՞նչ ունիմ մեղքենալու. կըստանես, սիրտդ կը հանգստանայ...

—Ուրեմն այլ ևս լինելու բան չէ... իմս չեմ դառնայ, ինձ չեմ սիրի:

—Ձէ:

Մարդը բռնեց խանչալի կոթը, բայց զարձեալ ինքն իրեն զսպեց:

—Ուրեմն նրանը պէտք է դառնաս... կարծում ես թէ թոյլ կը տամ... քեզ կը յանձնեմ նրան... Աստուծ է վկայ, քեզ էլ կըս-

պանեմ, նրան էլ, ինձ ևս՝ կըսպանեմ և քեզանով ուրիշին չեմ ուրախացնի:

—Ահա, սպանիր ինձ... Ինչի ես ուրիշներին սպառում. ինչ ես ուզում նրանից.—աղջիկը ցոյց տւեց իր կուրծքն ու կատաղութիւնից յուզւած աչքերով սկսեց նայել նրան:

Մարդը վրդովւեց և վրա յարձակեց.

—Ուրեմն մեռնել ես ցանկանում... լաւ. կըսպանեմ, սակայն այն ժամանակ կըսպանեմ, երբ քեզ համար Յնիսէի գլուխը բերեմ...

Այս խօսքերն ասելով՝ մարդը թռաւ ճանփի միւս կողմը և վազեց դէպի վար Յնիսէի բինի կողմը: Աղջիկը ծւաց, վազեց դէպի այնտեղը, ուր մարդը բլրակի ետեւն անհետացաւ և դառնազին գոչեց:

—Գուգու՛տու, Գուգու՛տու... մի՛ կորցնիր ինձ, ինչ ես անում... վնչ ինձ, քամբաղդիւս.—բացագանչեց նա ու վազեց դէպի սեւագած բարձր ժայռը:

Այն էր, հէնց քարափին մօտեցաւ ու կամենում էր զահավիժել այնտեղից, երբ մէկի ձեռքը բռնեց նրան և կրծքին սեղմեց:

Աղջիկը յետ նայեց և ուժասպառ հազիւ կարողացաւ բացագանչել.

—Յնիսէ, ու մարդու բազուկի վրա կախեց:

XXII

Գիշերւանից բաւականին ժամանակ էր անցել: Անամայ, պարզ երկնակամարի վրա փայլփլում էր լուսնեակը և մեղմ ճառագայթներով էր լուսաւորում այնտեղարեւը:

Յնիսէն ու Զիճիան միեւնոյն տեղն էին քնացել նստոտած, որտեղ նրանց սիրոյ կրակը բորբոքեց ու գերեց. երկուսն էլ տակաւին մտացրիւ դրութեան և քնարբութեան քաղցր երանութեան մէջ էին խորասուզւած: Լուսնեակի ճառագայթները խաղս էին անում նազաբար Զիճիայի սիրայոյզ դէմքի հետ, որին Յնիսէն հանգիստ չէր տալիս և դէպի լուսինը դարձնելով մերթ նայում էր սիրաբորբոք և մերթ խեղազարի պէս պաշպնում ու գրկախառնում էր:

Նրանց ամեն մի հպումից, իւրաքանչիւր շարժումից նրանք դողդողում էին ինչպէս ուռենու տերեւը չարածձի քամու ձեռից ու

վշտախառն բերկրութեամբ լեցուն սրտերը տրոփում էին: Երկուսն էլ մոռացել էին իրենց որտեղ եղածը, մոռացել էին իրենց գլուխն ու ճգնում էին միմիայն իրարու մէջ ի մի ձուլւելին:

Սրանք այս ինքնամոռաց կացութեան մէջ էին գտնւում երբ յանկարծ մի հրացան ճալթեց ու սիրահարները ոտի ելան շտապով:

Երջանկութեամբ ու ինքնամոռացութեամբ յափշտակած Սնիսէն միմիայն հիմա մտաբերեց իր պարտաւորութիւնն և նրա սիրտը ճմլեց անագորոյն ճշմարտութեան ճիրանների մէջ: Նրա աչքերի առաջ ընկաւ այն ներկայացաւ աղօթող Գոչալի պատկերը, յիշեց նրա խօսքերն ու ինքնահաւանութիւնից ստիպւած արտասուեց: Նրա աչքի առաջ նկարւեց իր ընկերների վրդովեցուցիչ կոտորածքի պատկերը, որոնք Սնիսէի վրա յուսադրւելով անհոգաբար քուն էին մտել:

Ներքէն սկսեց արագարձակ հրացանների ճալթիւնը. հրացանները փալլատակում էին, բոցերը լեզւանման երկարանում էին և իրենց գոռոցով առիւծանման կտրիճները կեանքներն էին մարում:

Սնիսէն նայեց Զիճիային, սիրտը մորմոքեց և մտքովն այս խօսքերն անցան— փորձիչի պէս զրաւեց և փորձիչի պէս կործանեց ինձ... մնաս բարով, իմ տղամարդութիւն:

Այս խօսքերի վրա նա սլացաւ դէպի վար, որպէս զի իր ընկերների հետ մեռնէր և յետ գնէր ընկալաբար ինքնամոռացութեան կորուստը, բաց ուշ էր արդէն. թշնամին տիրել էր արդէն նրանց պատւարը, իսկ նրանց դրօշակը ծածանում էր Սնիսէի ընկերների դիակների վրա:

XXIII

Սնիսէն վազում էր գլուխն առած դէպի վար և խելք ու միտքը կորցրած՝ այլ ևս չէր հասկանում թէ ի՞նչ էր ուզում անել:

Թշնամին վերցրել էր մոխեցիների առաջին ամրութիւնն և սրա պաշտպանողներին համարեա թէ բոլորին էլ սրի էր անցկացրել: Դժբաղտն զգում էր թէ որչափ թանգ արժեց իր ինքնամոռացութիւնն, որի պատճառով այնքան կտրիճներ, առանց իրենց ճակատագիրը փորձելու, տղամարդութիւն ցոյց տալով կոտորւեցան. խղճահարութիւնը սկսեց նրան դառնապէս տանջել: Նրա

միտքը զբաղւած էր միմիայն խղճի խայթոցով և խոցոտւած սիրտը մի աներևոյթ ոյժից կտրատուում ու քրքրւում էր:

Նա վազում էր և դէմքը խելագարի կերպարանք էր ստացել, գգակը վար էր ընկել, մազերը գգգգւել և շորերը իրար մէջ էր խառնւել: Խառնւած աչքերը, թէև յուսահատ, սակայն տարօրինակ կերպով էր այս ու այն կողմ ոլորում: Այլ ևս մարդ չէր կարող ասել, թէ ի՞նչ էր արտայայտում նրա դէմքը այն վայրկեաններում, որովհետև նրա մտքի հոսանքը փայլակի պէս արագածագ էր և իւրաքանչիւր ակնթարթում հազար տեսակ էր փոփոխւում: Նա վազում էր յաղթանակող թշնամու բազմի դէմ, որովհետև նրա խելքը գերել էր գլխումը ծագած առաջին մտքից ու միմիայն այս միտքն էր առաջ մղում սեփական որոշումից զրկւած մոխեցուն: Այս դիտաւորութիւնն էր՝ մեռնել և մեռնել անպատճառ այն ձեռքով, որով իր ընկերները անշնչացան, մահանալ այն սրով, որ իր դրացիների անմեղ արիւնով ներկեց:

Հէնց այն էր Սնիսէն ներս մտաւ այն ճախնուտը, որտեղ յաղթանակող օսերը ուրախ-ուրախ իրանց «վարիադաթին» երգելով՝ ոտի տակ հաւսրում էին հայրենիքի պաշտպան շքնաղ դիակներն ու պատրաստուում էին դէպի իրենց բանակը դիմել, երբ նրան յանկարծ դէմ ընկան քանի մի մոխեցիներ, որոնք թշնամու վերցրած առաջին ամբուլութիւնից գերծ էին մնացել:

— Ո՞վ ես. — յանկարծ ճանփէն կտրեցին մոխեցիները, նրա կրծքին հրացանների լուլաները դնելով:

— Ես եմ, — կատաղաբար, բայց համարեա թէ լալով բացականչեց Սնիսէն, — արձակեցէք հրացաններդ, սպանեցէք ինձ... վարձք կը լինի ձեր հոգուն:

— Այ այ ինձ, Սնիսէ. — արտասանեց մէկը և միւսները, վար թողեցին հրացանները:

— Փառք Աստծուն, ողջ ես մնացել, — աւելցրից միւսը:

Սնիսէն տխրաբար նայեց նրանց. բայց նրա աչքերը իսկոյն և եթ փայլակնապէս ցոլացին. նա կարծեց թէ իր խօսակիցը տեղեակ է նրա վարմունքի մասին և ծաղրում է. բորբոքւեց ամբողջապէս և աներևոյթ կրակով այրւում էր, որն աւելի անտանելի էր նամանաւանդ, որ այն կրակը տարածւել էր նրա ամբողջ մարմնի:

մէջ, բորբոքուում ուժգնապէս և իր զօրութիւնը զգացնել տալիս:

—Սպանեցէք, արժանի եմ, սպանեցէք ինձ... Միք խնայի ինձ այ, ևս, ի սէր Աստուծոյ, —պաղատում էր նա և աղետարար արտասուներով ողբում, —սպանեցէք ինձ, ասում եմ, վարձք է ձեզ համար... Զլինի՞ թէ կուրացել էք, չէք տեսնում, որ կիսմարդու պէս եմ լալիս...

Մոխեցիները ապշած նայում էին Օնիսէին և չէին կարողանում նրան հասկանալ:

—Ուրեմն մեղքներդ չեմ գալիս, չէ... կամենում էք, որ այսպէս տանջւեմ... սխալեցիք, Աստուծ է վկայ. այդպէս չի լինի... Օնիսէն այլ ևս աշխարհիս երեսին չի ման գալ, թշնամուն չի խնդացնի իր վրա: Ուրախանում էք, հա, ուրախանում էք, հա, հա, հա, ու Օնիսէն նետուեց թշնամու բանակի կողմը:

Առաջին ապշումից յետոյ ներկայ գտնող մոխեցիները ուշքի եկան, ընկան Օնիսէի ետեւից և բռնեցին:

—Ո՛ւր ես վազում, ի՞նչ ես անում, այ տղայ... խեղճիդ վրա ես թէ ոչ... ասում էին Օնիսէին, որ սաստիկ դիմադրում էր և աշխատում էր նրանց ձեռքից դուրս պրծնել:

—Ի՞նչ էք ուզում, ինչի էք բռնում ինձ... որտեղ ընկերներիս կոտորեցին, այնտեղ էլ ես պէտք է մեռնեմ... եթէ այդպէս է, ահա ինքս կը սպանեմ ինձ, —արտասանեց Օնիսէն չախմախք վեր քաշած դաբանի լուլէն բերանի մէջ դնելով, սակայն նրանցից մէկը ձեռքից դուրս գջլեց ու մահից ազատեց նրան:

Այնտեղ ներկայ եղողները կարծում էին, թէ Օնիսէն գժւել էր իր ընկերների կոտորածովը և, որովհետեւ չկարողացաւ ուշքի բերել, խլեցին բոլոր զէնքերն ու կապելով տարան նրան իրանց հետ:

—Անաստաճներ, ի՞նչ էք ուզում ինձանից, —բացականչեց Օնիսէն սիրտ մորմոքող կերպով և զայրութից աղետարար արտասուքներ թափեց. —Ի՞նչ էիք ուզում, թողնէիք մեռնէի... ամօթահար լինելս ձեզ ի՞նչ կաւելացնի:

Շարունակում էր դարձեալ շատախօսել Օնիսէն, որ հետզհետէ ստանում էր և խաղաղում. սակայն սրան էլ ոչ ոք չէր լսում. որովհետեւ բոլորն էլ վտանգաւոր կացութեան մէջ էին գտնուում և շտապում էին դէպի այն կողմը, որտեղ Գոշան մնացած զօրքերի հետ ամրացել էր: